

Opponensi vélemény

Koszta László

„Fejezetek a korai magyar egyházszervezet történetéből”

címen benyújtott akadémiai doktori értekezéséről

Koszta László legelső napvilágot látott tanulmányaitól fogva a korai magyar egyházszervezet kutatására összpontosította figyelmét. Azon kutatók közé tartozik, akiket pályájuk során nem alkalmilag adódó lehetőségek vezéreltek, hanem mélyen gyökerező, egy témára koncentrálni való érdeklődés. Vizsgálatait rendszerint a forrásszerűség, a széles körű szakirodalmi tájékozottság, a problémaérzékenység és a vitára való nyitottság jellemzik. Eredményeit mindenkor igényes formában, anyanyelvén és idegen nyelven egyaránt közzétette, írásai rendszeresen jelentek meg szakterületének hazai és nemzetközi folyóirataiban és tanulmányköteteiben. Aligha meglepő hát, hogy a benyújtott értekezésben újabb eredményeit az MTA Doktori Tanácsához nyújtotta be megmérettetésre. Az értekezés disszertációszerű, tartalmilag és formailag egyaránt tudományosan értelmezhető, önálló alkotás, s kétség sem fér hozzá: a pályázó saját, forrás- és szakirodalmi kutatáson alapuló eredményeit tartalmazza, azaz minden tekintetben hitelesnek tekinthető. Érvelő apparátusa a gondolatmenet minden egyes pontján módot ad az ellenőrzésre, módszerei a szakterületen kimunkált metódusok, a munka minden tekintetben eleget tesz tehát a megkívánt tudományos kritériumoknak. Határozott történetfilozófiai alapon áll: a magyar egyházszervezetet kiteljesítő erőként jelenik meg a dolgozatban gyakorta emlegetett, annak szinte köztudottát jelentő rivalizálás, ami kompenzáció révén rendszerint kompromisszumban oldódik fel; az eseménymenet illetve fejlődés több esetben is három szakaszban bomlik ki. Ezek a jelek hegeli alapvetésre vallanak, a dolgozat olvasása során pedig csak megerősödik az esztétikai érzékenységre vonatkozó benyomás. A csaknem félezer oldalas munka tagolt, gondolatmenetét szerkezeti formája is tükrözi, részletekben gazdag, számos olyan kérdést vet fel, melyek a szakirodalomban mindez ideig nem körvonalazódtak. Az értekezés szerkezetileg két nagyobb egységre, azon belül fejezetekre oszlik. Az első egység a 13. század forrásaiból jól ismert hierarchikus-episzkopális egyházszervezet kialakulásának leginkább vitatott kérdéseit mutatja be, a második pedig a monasztikus intézményrendszer egyházkezeléséből való kiszorulásának szakaszait és következményeit vizsgálja. Mindkét fejezet az átalakulás kulcsát a Kálmán-kori viszonyokban jelöli meg: a gregoriánus elvárások hatására akkor indult meg eszerint a magyar egyház viszonyainak a kánoni normákhoz igazítása, a folyamat maga pedig a 13. század első évtizedeire lényegében lezárult. Az összegző tézist az értekezés olyan kismonográfiák láncolatában dolgozza ki, melyek mindegyike egy-egy lényeges, a szakirodalomban megnyugtató módon nem tisztázott jelenség vizsgálatára összpontosít. A vizsgálatok széles körű szakirodalmi tájékozottságon, körültekintően összeállított összehasonlító anyagon és részletekbe menő forrásmagyarázatokon nyugszanak.

A témaválasztás vitathatatlanul korszerű. A 19-20. század nagy összefoglaló egyháztörténelmi és egyháztörténelmi monográfiáit követően a külföldi szakirodalomban is megerősödtek azok a tendenciák, melyek a késő középkor kánonilag szabályosnak látszó viszonyaihoz képest az archaikus kezdetek mélyebb megértésére irányulnak. Az értekezésben körvonalazott kérdések a szerző eddigi munkásságában is igen hangsúlyosan szerepeltek, korábbi eredményeinek összefoglalása és az egyes elemek egymással összefüggésben való bemutatása egy határozottan újszerű egyházkezelési kép felvázolását teszi lehetővé. A magyar egyház 11. századi kezdeteire vonatkozó ismereteket éppen a pályázó rendszerezte tárgyyszerű, sokat idézett tanulmányában. Rendszerező munkája eredményeként már akkor nyilvánvalóvá vált, hogy sok a nyitott kérdés, s ezekre a hagyományos értelmező módszerek nem adnak kielégítő magyarázatot. A forrásszegénységből adódó nehézségek leküzdésének a magyar szakirodalomban is új- és korszerű forrásmagyarázati metódusai jelentek meg, ezek alkalmazása reményt ad a korábbi, nagyon sok ponton hipotetikus kép alapos árnyalására.

A magyar egyházszervezet kutatása – ez a disszerens határozott alapgondolata – a magyar állam 11. századi működési mechanizmusainak fontos részleteit tárja fel, ily módon a magyar történetkutatás központi tárgyának megismeréséhez járul hozzá. Ebből adódik, hogy a téma megközelítésének támpontjaitul szolgálnak azok a politikai események, melyek az átalakulás hátterében állnak. A 11. századi magyar trónküzdelmek a politikai erőterben az egyház intézményrendszerét is színvállásra kényszerítik, az episzkopális és monasztikus szervezet így a politika eszközévé válik. A gregoriánus reform az egyházfegyelem megszilárdításában és a hatalmi viszonyok tisztázásában használja fel az intézményrendszert. Ezek az erők készítetik cselekvésre a szereplőket, akik végezetül egy sajátosan magyar színezetű fejlődést alapoznak meg. A premisszák adódnak részint az utóbbi évtizedeknek a korszakra összpontosító magyar eszmétörténeti vitáiból, részint a német, s általában a külföldi szakirodalom újabb vonulataiból. Fogalmi tekintetben jól kitapintható az értekezésen többek között Deér József (*imitatiós* gondolat), Engel Pál (a *libertas*-fogalom kapcsán megfogalmazott szövegarcheológiai tézise), Szücs Jenő (pl. magánegyházi jelleg, kifele és befele irányuló legitimáció), Gerics József (szuverenitási érv), ifj. Horváth János („első az egyenlők közt” tézise) és Zsoldos Attila (az intenzív kormányzati jelenlét biztosítása) alapvetése. Vannak az értekezésnek határozottan szubjektív elemei is (pl. a „véleményem szerint” feltűnően gyakori előfordulása; a személyes érdeklődés kialakulásának körülményes bemutatása [a kalocsai polgármester föltüntetése, 84-87. o.]; a szöveg mögött fölsejlő érzelmek [86-87. o.]), ezek a témához való személyes, szinte már érzelmi kötődést tanúsítják. Mindez világosan mutatja, hogy a témaválasztás határozott objektív és szubjektív szempontokat vett figyelembe, melyek előnyös kombinációja az eredményes kutatás záloga.

A szerző bevezetőjében megjelöli azokat a módszertani újdonságokat, melyek alkalmazásától új eredményeket remél. Az egyik ezek közül a nemzetközi összehasonlító anyag széles körű analógiás felhasználása. A korszerű szakirodalom ugyanis számos olyan, korábban egyedinek vagy különösnek látszó jelenségre felhívta a figyelmet egymástól távol eső földrajzi területeken, melyeknek a magyar esetekkel való összefüggésbe hozása lehetőséget adhat utóbbiaknak a korábbiaktól eltérő, eredményes magyarázatára. A meggyőző magyarázat feltétele természetesen azoknak az eszmei vagy politikai érintkezési csatornáknak a feltárása, melyek a távoli modelleket Európa különböző területein ismertté és eleven hatóerővé tették. Ezúttal tehát nem forrásszövegek összehasonlításáról (ennek Gerics József volt a hazai mestere), hanem a forrásokból kihüvelyezett egyháztörténeti esetek és jelenségek egymás mellé állításáról van szó. A másik lényeges metodológiai újítás az archaizmus alkalmazása, azaz az arra való törekvés, hogy ne a 13. század határozott fogalmaival írja le a korai, archaikus, kevésbé a kánoni elvárásokhoz igazodó viszonyokat. Újszerűen hat a széles értelemben vett medievisztika olyan speciális módszertanra támaszkodó területeinek bevonása a vizsgálatba, mint a művészettörténet, régészet, filológia, irodalomtörténet vagy éppen a kodikológia, mely területeken láthatóan magabiztosan eligazodik és mozog a dolgozatíró.

Az értekezés kismonográfiák füzéréként jelenik ugyan meg, de a szerző alkotó képzeletgazdagsága és a **stílus** lendülete valódi tablóvá formálja az ábrázolást, mely magával ragadja az olvasót. Az analógiák bemutatása a nyugati kereszténység széles földrajzi és kronológiai összefüggéseibe állítja a formálódó magyar egyházat, a felmerülő részkérdések és megoldási javaslatok végezetül nagy benyomássá állnak össze, melyek feledtetik az általánosan ismert tények és jelenségek hiányát. Pedig a veszprémi egyházmegye alapítástörténete kapcsán tett megjegyzéseiből ítélve erről is lenne mondanivalója (Gizella alapítja a *székesegyházat*, 208. o.; Gizella és környezet hozza létre a *püspökséget*, 209. o.; Gizella *közreműködésével* jön létre a püspökség, 349. o.). A hazai térítés eszmei alapjai, három különös sorsú egyházszervezeti egység kiformalódása, a remeteség szerepe, a pannonhalmi patrocínium kiválasztásának összefüggései, a zabori monostor alapítástörténete mind nagy jelentőségű következtetések levonására adnak alkalmat, ezen kérdések részletes bemutatása révén az egész magyar egyházszervezet archaikus viszonyainak alapvonalai bontakoznak ki. A kép valóban impresszív, ez az összetevő pedig igen nagy verbális meggyőzőerőn alapszik.

Az igazság – amennyiben történeti értelemben beszélhetünk ilyenről – az összkép részleteiben, s a mögéjük épített gondolatmenetek hitelességében, végső soron az érvelés meggyőző erejében rejlik. Az opponens kötelessége ezt is mérlegre tenni. Összegzőként természetesen az eredmények összességét kell értékelni, minden részlet értékelése nem is lehet opponensi feladat, erre legalább az értekezés terjedelmét megközelítő oldalszámra lenne szükség. Egyes példákban azonban jól érzékeltethetőek a dolgozat esetleges gyengeségei is, vagy legalább az, ami az opponens számára gyengeségnek tűnhet.

Mivel a vizsgált témával kapcsolatban az utóbbi fél évszázadban (kb. Gombos *Catalogus*ának megjelenése óta) érdemi újabb források nem kerültek elő, az értekezésnek – amennyiben forrásszerű kíván lenni – a kutatástörténetből jól ismert források újszerű magyarázatára kell törekednie. Önként kínálkozik tehát a forrásbázis és forráskezelés módjának alaposabb szemügyre vétele. Ennek szemléletes példáját nyújtja az első fejezet. Az elemzés alapkonceptiója szerint 10. század második felében a két császári hatalom mellett a pápaság jelentette azt a harmadik erőt, mely a 9. századi metódi érsekség joghatósági-eszmei előzményére alapozva lehetőséget adott a közép-európai térség népeinek az önálló egyházi és politikai élet megszervezésére. Ehhez legalább három dolgot kell hitelt érdemlően bizonyítani: 1.) a pápaság politikai érdeklődése ekkoriban (egyebek között a császári gyámkodástól való szabadulás okán is) a metódi hagyományok ismeretében támadt fel Közép Európa (itt = Kárpát medence) iránt; 2.) XII. János pápa nem az a helyzetét rosszul felmérő főpap volt, akinek a korábbi irodalom ábrázolta, cselekedeteit pedig a Metód-hagyomány indokolta; 3) Taksony nagyfejedelem és környezete részleteiben tájékozva volt a 9. századi érsekségről és a benne rejlő eszmei lehetőségek politikai kihasználására törekedett (ennek ismeretében építette fel a birodalmak befolyását hátrító stratégiáját). A fejezet nem éppen ambiciótlan célt tűz tehát maga elé, valójában a rítusválasztás régtől fogva sokat vitatott motivációja után kutat. Némi gyanúra ad okot, hogy az elképzelés első pillantásra a hartviki elmélet romjait látszik visszavetíteni a 10. századra és megmenteni az enyészettől (ti. a két hűbéri igényű hatalom között a függetlenséget toleráló harmadik erő feltevése révén), ugyanakkor nem számol azzal a súlyos egyháztörténeti tényállítással, hogy a korban a pápaság maga is ún. „sötét korát” (Cesare Baronio bíboros kifejezésével *saeculum obscurum*át) élte, azaz jelentősége jóformán Róma városára és Itália középső részére korlátozódott. A 2.) tényezőre vonatkozólag az újabb szakirodalom valóban némileg átértékelte XII. János pontifikátusát, rámutatott azokra az eleven tradíciókra, melyeket a pápa kellemetlen politikai helyzetének megoldására használtak fel, ennek kapcsán pedig az is megfogalmazódott, hogy a 10. század második felében nem szerencsés a pápaság általános hanyatlásáról beszélni. Ezek a megállapítások azonban egyelőre nem értékelték át a pápaság hatalmi jelentőségét. A hivatkozott tradíciók között valóban előkerülnek I. Miklós és II. Adorján oklevelei, de hogy ebből „bizonyosan” következne, hogy a metódi térítés hagyományára is építettek a pápai kúria szakemberei, s Taksony követeiben olyan személyeket ismertek volna föl, akik Metód Pannóniai érsekségének területéről jöttek, azt nem látom igazolva. (Még a névtani és patrocíniumi érv fényében sem – de ezekről alább). A kérdés megítélésének kulcsa Liudprand közismert forráshelye, ahol a történetíró többek között Zakeus püspök küldetéséről és elfogatásáról is beszámol. Itt tűnik föl az a Saleccus, akinek főszerep jut az érvelésben. Mivel a forrás azt állítja róla, hogy bolgár származású, magyar neveltetésű volt, már a régebbi szakirodalomban és az újabb fordítás kommentárjában is megfogalmazódott vele kapcsolatban az a feltevés, hogy Taksony fejedelem követe lehetett. Az érvelésben igen nagy hangsúly esik a származására, mivel a bolgár-magyar viszony ekkoriban kedvezőtlen lévén, az ő személye lenne annak bizonyítéka, hogy Taksony udvarában ismert volt a bolgárok között bizonyos elterjedt metódi térítési hagyomány (tulajdonképpen itt a morva érsekségre kell gondolnunk). Eltekintve attól, hogy vajon mennyire életszerű számolni a bolgár hagyomány elterjedtségével, Saleccus (az értekezésben Szalók, Süttőnél Szalk) személyéről semmi közelebbit ebben a tekintetben nem olvashatunk ki a forrásból, tulajdonképpen még azt sem állíthatjuk felelősséggel, hogy a magyar nagyfejedelem követe lett volna. Az a pusztán tény, hogy bolgárnak született és magyarok nevelték, feltételezi, hogy korán elkerült bolgár földről, az pedig, hogy a magyarok között nevelkedett, nem feltétlenül implikálja a nagyfejedelmi udvari jelenlétét. Van viszont a forrásnak egy fontos, a

forrásértelmezés során rendszerint figyelmen kívül hagyott állítása, hogy ti. Saleccus „domni papae familiarissimus” volt, a fordítások szerint „a ki a pápa úrnak egyik legmeghittebb embere” (Gombos 215.o.), „aki a pápa úrnak igencsak meghitt bizalmasa” (Almási 15. o.) ill. „aki a pápa úrnak fölöttébb bizalmas jó embere” (Süttő 490-491). Bárhog is értelmezzük a felsőfokban álló *familiaris* értelmezőt – feltehetőleg ugyanis a későbbi szóhasználatnak megfelelően a pápai udvar és kíséret állandó tagját kell értenünk alatta –, semmiképpen nem vall arra, hogy alkalmilag tartózkodott volna Saleccus a pápa környezetében. Sokkal hihetőbb, hogy a bolgárok közül kisgyermek korában elkerült, magyarok között nevelkedett Saleccus fiatalon a pápai udvarba került, s a pápa a neveltetése és talán nyelvismerete miatt használta fel a magyarokkal való kapcsolatfelvétel ügyében. A forrás maga tehát nem állítja, hogy Saleccus Taksony követe lett volna, ez már a forráshelyre épülő – egyébként az irodalomban elterjedt – hipotézis. A forrás továbbá azt sem állítja, hogy a pápai ólombullás iratot Zacheus és Saleccus a magyarokhoz vitték, csak annyit mond, hogy a császár pletykáknak el sem hinné, hogy mit tett a pápa, ha nem a saját szemével látta volna az ólombullával és aláírással megerősített iratot. Hogy ezt a két pápai követ Konstantinápolyba vitte vagy Zacheusék a magyarok közé, nem eldönthető, mindenesetre az előbbinek valamivel nagyobb a valószínűsége. Ugyanígy nem áll szilárd lábakon az érvelés János *bibliothecarius* szerepét illetően sem. A tanulság egyelőre annyi, hogy az értekezés nem éppen jelentéktelen kijelentést kockáztat meg egy tényállításként felfogott hipotézisre (ti. Szalók Taksony követe, Zacheus ólombullás iratot vitt magával stb.) alapozva. Ha ugyanis feltesszük, hogy Saleccusnak esetleg ideje sem volt megtanulni az anyanyelvét, s magyar neveltetése sem lehetett valami tartós, ezzel szemben esetleg keresztény papként a pápát szolgálta, az egész fejezet állításrendszere meginog. Különös az is, hogy az adott helyen a történetíró rosszindulatúnak (én legfeljebb rosszhiszeműnek nevezném) minősíti (15. o.), miközben a Géza fejedelmet és feleségét kifejezetten rossz színben feltüntető Thietmar állítását mérlegelés nélkül tényként elfogadja (43. o.). Thietmar a sokat idézett helyen adja Géza szájába azt, hogy elég gazdag több istennek is áldozni (*divitem se et ad haec facienda satis potentem affirmavit*, Gombos 2203-2204). A történet valójában nem más, mint Jézus Hegyi beszédben mondott szavainak (Mt 6,24: *nemo potest duobus dominis servire*) Géza fejére olvasása, s a legkevesebb, amit megállapíthatunk róla, hogy nem éppen mentes az elfogultságtól.

Az értekezésben komoly teher nehezedik Szt. Gellért Nagyobb Legendájára. Az utolsó előtti fejezet tézise szerint Kálmán és Álmos viszályában a hierarchia és a szerzetesség közti feszültség politikai téren is „artikulálódott”, a folyamat végezetül oda vezetett, hogy a szerzetesség kiszorult az egyházkormányzat területéről. Utóbbinak egyetlen eszköze maradt ellenvéleménye hangoztatására: a szerzetespüspök eszményének mind hathatósabb elevenen tartása. Ezt szolgálták ezen elképzelés szerint az Imre- és Gellért-legendák, melyek révén a 12. század elején világossá vált, hogy az irodalom a politikai eszmék terjesztésének alkalmas eszköze. Nem bocsájtkozván vitába az utóbbi kérdésben, csak megemlítem, hogy a szakirodalom a mozgósító célú publicisztika születését a 11. század közepére teszi s Humbertus a Silva Candida bíboros szimoniákusok ellen írt munkájához köti, továbbá hogy a magyar eszmetörténeti szakirodalom már Szt. István 1083 körül írt Nagyobb Legendájának tulajdonít ilyesfajta szándékot. Jelen esetben fontosabb ennél az, hogy a hangsúly a 12. század elejére esik. Az Imre-legenda valóban a szűzies tisztaság hangsúlyozása céljában igen nagy, egyes fejezeteiben a főhős szerepét elhomályosító jelentőséget juttat a később püspökké lett szerzetes, Boldog Mór személyének. Ezzel kapcsolatban Bollók János filológiai és irodalomtörténeti eszközrendszerre támaszkodó elemzésében kiemelte a 11. század elejére visszanyúló pannonhalmi helyi hagyomány szerepét. Szt. Gellért Nagyobb Legendájának nagyobb szerep jut az érvelésben, annak ugyanis egyenesen főszereplője az aszkézisre és remetéskedésre hajló szerzetes-püspök. A forráskritikai irodalom ennek kapcsán is hangsúlyozta, hogy a legenda háttérében írott forrásként Csanádon vezetett évkönyvi feljegyzések körvonalazódnak, ennél fogva az aszketikus püspökeszmény Gellért esetében akár a történeti valóság hű tükré is lehet. Hogy a két szöveget a Kálmán-kori propaganda eszközeként tudja olvasóival elfogadtatni, az értekezés írójának két állítást kell valószínűsítene: 1.) a két ma ismert legenda Kálmán uralkodása idején keletkezett; 2.) mindkét legenda az eredeti eszmény- és alakábrázolás újrafogalmazása, azaz olyan őslegendákra

támaszkodnak, melyeket az 1083-as *elevatiók*ra szerkesztettek. Az utóbbi pusztá tényállításként szerepel, maga a dolgozatíró sem sorakoztat fel érveket mellette, a szakirodalomban sem merültek föl érdemi megállapítások, melyekre támaszkodva a véleményt indokolni lehetne. Az irodalomtörténeti kronológia kérdésében más módszert követ az értekezés. Az Imre-legenda megszületését ugyanis a *consensus philologorum* valóban Kálmán korára helyezi, itt pusztán *Fulco hospes* szerzőségét kell vitatni (magam is úgy vélem, hogy ezt legalább annyi okkal lehet megtenni, mint állítani; azaz vitatott írásomban magam is mint *lehetőséget*, s nem mint tényállítást vetettem föl, így ebben a kérdésben a velem való vita teljességgel érdektelen; az az érv pedig, hogy nem lehetett Fulco a szerző, mert világi személy nem fogalmazhatta meg a szerzetespüspöki ideált, nem állja meg a helyét két okból sem: Fulco élete végén feltehetőleg *oblatus* lett, [ha úgy tetszik: a remetetelepen élt aszketikus körülmények között]; de azért sem, mert ez így körkörös érvelés), s a szerzetesi eredetet hangsúlyozni. E helyen a *stabilitas loci* érvének háritása nem meggyőző, de nem kizárható a legendaíró szerzetesi mivolta. Sajátosabb a helyzet a másik szöveg kapcsán. A disszerens érvelésében ifj. Horváth János megállapításaira támaszkodik a Nagyobb Legenda keletkezését illetően, ettől azonban két dologban eltér: 1.) a Kisebb és a Nagyobb Legenda szövegét levezethetőnek tekinti egymásból; 2.) a Nagyobb Legenda által hűbben tükrözött őslenda keletkezését hallgatólagosan visszakeltezi Kálmán uralkodásának idejére (Horváth megfontolandó érvelés alapján a 12. század közepére, a '40-es évekre tette ezt). Ez a gondolatmenet határozott prekonceptciónak van alárendelve, s a legkevésbé sem meggyőző.

De nem meggyőző az Imre-alak kapcsán kifejtett vélekedés sem. Ez esetben Bollók János két jól ismert alapvető tanulmányára támaszkodik az érvelés, illetve azok kiragadott megállapításaira. A krónikák Imre-alakja kapcsán Bollók megállapította, hogy a 69. krónikafejezet (nem pedig a 96., miként az értekezésben szerepel) Imre-ábrázolása nem a történeti hitelességre összpontosít, hanem a László-kori [!] idoneista felfogás elméleti megalapozása a szándéka. Bollóknak az Imre-legendáról összeállított elemzése ugyanakkor rámutatott arra, hogy Boldog Mór alakja a szerzetesi autonómia sajátos megfogalmazása. Az értekezés írója a kettőt szembesíti egymással, s arra a következtetésre jut, hogy a krónikák Imre-képe a püspöki hierarchia elvárásait tükrözi, a legendáé – egyébiránt a Gellért-legenda egy jelenetéhez hasonlóan – a szerzetesek eszményeinek felel meg. Az érveléssel kapcsolatban azonban fontos szem előtt tartani, hogy Bollók Boldog Mór magatartásában *személyes* autonómiát lát, ezt kiterjeszteni a közélet vonatkozásaira nem csak a 21. század gondolkodásának elfogadhatatlan visszavetítése, de egyszersmind Bollók mondandójának teljes kiforgatása (szerencsésebb lett volna a legenda mélyszerkezetéről vallott nézeteit alaposabban tanulmányozni). A Gellért-legenda jelenete és az Imre-legenda tézise között azért sem vonható párhuzam, mert a Gellért-legenda jelenetét, azaz Gellértnek Aba Sámuellel való szembehelyezkedését aligha tulajdoníthatjuk valamiféle 12. század eleji eszményformálás eredményének, a forráskritikai irodalom ugyanis megállapította, hogy az idők során ugyan más-más beállítást nyert a jelenet, lényegében az 1040-es évek valós eseményeit tükrözi: Gellért egészen bizonyosan szembeszállt Abával az összeesküvők lemeszárlása miatt, magatartását pedig aligha a szerzetesi autonómia, sokkal inkább a hívek lelki üdvéért aggódó kötelességtudás indokolta. Mór és Gellért tehát más-más síkon tanúsított hasonló, de messze sem azonos magatartást. Mind a krónika és az Imre-legenda szembeállítása, mind az utóbbi és a Gellért-legenda összefüggésbe hozása az említett helyeken súlyos módszertani hiba.

Nem erősíti a bizalmat a krónikák forrásként való felhasználásának módja sem. Ha ugyanis jól illik a koncepcióba, hogy a szöveg kortárs elképzelést tükröz (pl. erre a hercegi szimbólumváltás), akkor a szerző hallgatólagosan elfogadja az eseményekkel közel egykorú keletkezést. Általában azonban, különösen is, mikor az érvelésbe jobban illeszkedik (pl. erre a kalocsai érsek püspöki megnevezésének terminus-kronológiája, 121. o.), az ősgeszta keletkezését kimondottan tényállításként Kálmán uralkodásának az idejére, a 12. század elejére helyezi. A Dezső kalocsai érseket püspökként említő fejezet a Mályusz-Kristó-kommentár szerint valóban a 12. század eleji író megfogalmazásának tűnik, a kommentárnak azonban igen káros és félrevezető vonása, hogy a fejezet élén regeszta szerűen határozott kronológiai besorolást állapít meg, holott éppen a csapnivaló latinságú elemző szöveg

mutatja a továbbiakban, hogy a besorolás filológiai kombinációk eredménye, azaz legfőljebb ha hipotézisként vehető tekintetbe. Gerics József szerint az ősgeszta felső terjedelmi határa összegző megfogalmazása miatt a 100. krónikafejezet lehetett, ezen belül esik a kalocsai főpapot püspöknek nevező 97. fejezet. Gerics érvelése alapján ez utóbbit annál is inkább az 1060-as évek közepére lehet keltezni, mert éppenséggel a király és a hercegek közti békekötés elbeszélésében a krónikaíró az egymással korábban és később szemben álló felek érzékenysége egyaránt tekintettel látszik lenni, azaz valószínűleg az ún. „koalíciós” (tehát a király és a hercegek egyetértésén alapuló) kormányzati időszakban alkothatott. A szöveget azonban 1358-ig vagy még inkább nagyjából 1370-ig bezárólag olyan gyakran érték átalakító hatások, hogy egyes szavak ill. kifejezések korhoz kötésének megkockáztatása súlyos veszélyeket rejteget. Az merőben valószínű, hogy a 13. századtól nem voltak a kalocsai érseket alulcímezni, de erre 1200 körül bármikor adódhatott alkalom és lehetőség, olyan, amelynek feltárására talán nincs is módunk. El kell ismerni, a Gellért-legenda esetében a *capitulum* és *praebenda* szavak archaikus jelentésben (= monostor, napi osztalék) szerepelnek, az azonban, hogy ez a használat a 12. század elejére korlátozódott, legalábbis alapos bizonyítást igényelne (277. o.).

Krónika forrásként való felhasználásával más bajok is adódnak. Hogy pl. I. Géza Salamonnak vissza akarta adni a királyi koronát, s csak a hercegi diadémot [!] akarta megtartani, az pusztán a 130. krónikafejezet tanúságán és hitelén nyugszik. A krónikafejezet szövege kapcsán a filológiai vizsgálatok már rég arra a megállapításra jutottak, hogy benne Salamon uralma törvényességének hangsúlyozása okán egy ún. legitimista krónikaíró szemlélete dominál. A kronológiai lehetőségeket mérlegelő kutatók ennek a történetírónak a működését leginkább III. István korára teszik, ekkor volt ugyanis korszerű az uralom törvényességére alapozott érvelés: III. Istvánt az apja designálta a trónra, egyházi szertartásban felkenték és az előkelők megválasztották; vele szemben a nagybátyjai 1157-től fogva vitatták II. Géza döntését, s ismeretes módon unokaöccsüktől el is vették egy időre az uralmat; utóbbiaknak aligha lehetett más érvre alapozni a trónra való jogosultságát, mint unokaöccsükhöz képest alkalmasabb (*idoneus*) mivoltukra. Az értekezés tényként kezeli I. Géza szándékát, s erre a „névmisztika” segítségével eseményrekonstrukciót alapoz. Semmiképpen sem helyeselhető egy 12. századi krónikás eszmeileg elkötelezett beállítást a történeti valósággal összekeverni. Önmagában is kérdéses, mennyire életszerű feltevés az, hogy Mogyoródot követően Géza az áldozatok árán elért eredményeket önként fel kívánta volna adni?

Annak alátámasztására, hogy a Kálmán-ág kihalását követően a bencések visszatérhettek a hatalom közelébe, két érvet hoz fel az értekezés. Az egyik János királyi *notarius* udvari szolgálata, személye eszerint „bizonyítja, hogy a királyi bencés monostorok szerzetessége komoly politikai befolyásra tett szert II. Béla uralkodása alatt.” Legyen itt elegendő annyi, hogy a királyi jegyző somogyi prépostsága nem áll vitán felül, ez az értekezésből is egyébként világosan kiderül. A bencések udvari jelenlétének bizonyítására a szerző a Krónika egy helyét hívja segítségül: a 162. fejezet szerint ugyanis II. Béla részegségében két szerzetest (*viros religiosos*), Pochot és Sault ellenségei kezére adott, végül ezek gyilkosság áldozatai lettek. A két szerzetest eszerint valami udvari viszály áldozatainak kell tekintenünk, az udvarban estek áldozatul ellenfeleiknek. A lakónikus szöveg értelmét a megelőző mondat összefüggésében kell azonban vizsgálnunk. Ez kifejti ugyanis, hogy Béla udvaroncai hozzászórtak, hogy amit részegségében megígértetnek vele, azt majd józanul sem tudja visszavonni. Erre kövtezik a két szerzetes nevezetes esete. Az ellenfeleket (*inimici*) bizonyval az udvaroncok (*aulici*) között kell keresnünk, akik eszerint kivettek egy ígéretet Bélából, amikor az nem volt éppen józan, hogy kézre keríthetik a két szerzetest. Hogy aztán ezt úgy kell-e képzelnünk, hogy az udvar, vagy esetleg a saját magánbirtokukon álló monostor szerzeteseire kértek súlyos elmarasztaló királyi ítéletet, s utána érvényesítették azt, nincs alapunk érdemben eldönteni. Az biztos, hogy a Krónika egy szóval sem állítja, hogy ezek az udvar bencései lettek volna (amennyiben magyarok ill. bencések voltak egyáltalán).

A disszertáció szerzője a Róma-imitáció okán hivatkozik az istváni Intelmek szövegére, annak is a 6. fejezetében feltűnő Róma-exemplumra. Tézise ugyanis az, hogy 1009-ben egymással egyidejűleg, a pápai legátus cselekvő közreműködésével hoztak létre a meglévő négy mellé (Veszprém, Esztergom, Győr, Erdély) további három püspökséget (Pécs, Eger, Kalocsa). Az így kialakított egyházkormányzati rendszer hetes tagolódása elképzelése szerint ugyanúgy a római zárándokbazilikák képzetét keltette, miként a legátus tanácsára kiválasztott patrocíniumok is határozott programot sugalltak: Szt. Péter, Szt. Pál és Keresztelő Szt. János a kereszténység három főtemplomát idézte a magyar valóságba. A név- és számmisztikai kombináció arra a következtetésre fut ki, hogy az egyházszervezés második szakaszának célja a római modell minden lehetséges eszközzel való hangsúlyozása volt, azaz az *imitatio Romae*, méghozzá azzal a céllal, hogy az erőszakos szakaszába lépett térítést legitimálja (fölmérül a kérdés: hogyan is kellene ezt a valóságban képzelnünk?). Azzal a kérdéssel, hogy a magyar kereszténység megszervezésének idején milyen politikai és egyházi modellekkel lehet számolni, régóta foglalkozik a kutatás. A székesfehérvári Nagyboldogasszony templom alapítástörténete kapcsán Deér József arra mutatott rá, hogy ez esetleg a kései Karoling időszak Aachent utánzó vonulatába illeszthető az ezredforduló táján. Alig tíz esztendő múlva eszerint egy újabb, az eddiginek alapjaiban ellentmondó *imitatio* érvényesült. Hogy mekkora ennek a valószínűsége, források hiányában, pusztán az említett módszerekre alapozva nehéz lenne megítélni. Az azonban bizonyos, hogy az Intelmek tanúul hívása nem szerencsés. Az Intelmek hivatkozott fejezete ugyanis minden kétséget kizáróan az antik Róma példájára hivatkozik. Jó okkal következtett Balogh József arra, hogy a forráshely annak kétségtelen bizonyítéka, hogy Szt. István tudatosan és részleteiben átélte és magáévá tette a III. Ottó-kor *renovatio*s ideológiáját. A hely jóval inkább a Deér-féle *imitatio imperii* elméletébe illik, annál is inkább, mert a szakirodalom egységes megítélése szerint az antik Római Birodalom meg- és felidésére irányuló tudatos pápai törekvés majd csak a 11. század közepén, IX. Leó pontifikátusával veszi kezdetét. S akkor még nem is beszéltünk az Intelmek keletkezésének sokat vitatott és meglehetősen bizonytalan kronológiájáról. Ha az egyik mérvadó álláspontot követjük, 1007 túl korai 1009-hez képest, ha a másikat, 1020 igen kései visszhang.

A korai Árpád-kor kutatója gyakorta kényszerül a korunkra maradt forrásanyag szűkössége miatt hamis oklevelek felhasználására, amennyiben jele van annak, hogy a megszerkesztés idején a hamisító előtt egy hiteles mintaoklevél fekhetett. Olyan esetekben, mikor önálló érvelés a hiteles elemek valószínűsítésére nincs, Szentpétery jegyzéke a referencia. Az értekezés maga is többször kényszerül diplomatikai hivatkozásra. A kalocsai tartomány megszervezése háttérében feltett 1158-i bácsi gyűlés forrásalapja többek között pl. egy ilyen hamis oklevél. A zárai oklevelet is hitelesként használja föl (JL 9928 = ÁUO VI,88-91. o.) annak bemutatására, hogy ekkor már írásban történt új érseki tartomány kialakítása, holott a pápai oklevél hagyományozódásával (velencei *Liber pactorum*) és a záradékával igen súlyos gondok vannak (csak melleleg jegyzem meg, hogy a hírhedt regisztrum-csonkítási eset közvetlen összefüggésbe hozása a kalocsai oklevél eltűnésével szintén igen kalandos hipotézis). Az értekezés felhasználja a kalocsai kompromisszum kidolgozása kapcsán III. István ún. konkordátumát is (Reg.Arp. 118), de nem említi a vele kapcsolatos súlyos forráskritikai és diplomatikai problémákat, pedig a legkevesebb, amit bizton állíthatunk róla, hogy nem a magyar királyi írószerv terméke (Szentpétery), valamiféle apokrif írásba foglalás eredménye (Györffy). A Reg. Arp. 2106. sz. oklevél Árpád-kori mivolta mellett sem jó érv, hogy 1291-ben átírták, mert első fennmaradt szövegtanú Szentpétery szerint 1378-ból és 1496-ból vannak (222. o.). Nagy volumenű hipotézisek kidolgozásához ilyen mennyiségben és ennyire egymástól eltérő hozzáállással felhasználni kétes hitelű okleveleket nem ajánlatos.

A forráskezelés mellett mérlegre kell tenni a módszertan és a gondolatmenet kérdését is. Már az eddig elmondottakból is kiderült, hogy az értekezésben alkalmazott következtető eljárások nem korlátozódnak az archaikus jelenségek feltárására (azaz a 13. századtól lerakódott üledék eltávolítására) és az összehasonlításra, bár ezek valóban komoly szerepet kapnak az érvelés felépítésében. A modernizmusoktól tartózkodó magatartás végighúzódik a dolgozaton, ennek következtében sikerül többek között rámutatni az autokefál érsekségre Kalocsa és az érseki

magánpüspökségre Nyitra esetében. Vannak azonban olyan jelek is, melyek következetlenségre utalnak. A primási méltóság többszöri előfordulása (pl. 161., 179. o.; ez különösen az egyházkormányzatra vonatkoztatva nem áll meg) és a kegyuraság (pl. 233., 236., 404. o. stb.) kronológiai distinkciók nélküli emlegetése – aligha lehet kétségünk – súlyos anakronizmusok. Olyan kifejezések használata pedig, mint „beindítandó térítés” (36. o.), „a térítés intézményes kereteinek kialakítását kezdeményezte” (40. o.), „a kereszténység vagy halál alternatívája” (42. o.), „királyi terror” (432. o.), „szekularizáció”, „szerepvállalás” stb. nem hogy a 13. századi, éppenséggel a 19-20. századi államéletre vonatkozó gondolkodást vetítik vissza a 11. századba. A kifejezéseken túl ilyesfajta gondolkodás jelei sejlenek föl a gondolatmenetben is. Azt, hogy nem a nagy érdemekkel bíró Asztrik lett az első esztergomi érsek, hanem egy Domonkos nevű pap, az értekezés politikai kompromisszummal magyarázza (nem mellesleg: azzal adós marad, hogy Domonkost követően miért nem ő lett, ha Asztrik csak 1009-ben lett reguláris főpappá, tehát áthelyezni nem kellett volna). Még inkább leleplezően állítja elénk a következtetési technikát a váci egyházmegye alapítástörténete. Ennek alapállítása, hogy az egeri egyházmegye eredetileg a Duna-Tisza közére és a Tiszántúlra is kiterjedt, ebből szakították ki a váci püspök joghatósága alá rendelt területet, méghozzá Orseolo Péter uralkodása idején. Ismeretes ezeken túl, hogy Aba Sámuelnek foglalkoznia kellett két olyan püspök ügyével, akiket Péter király letett. Ezekből, a többségükben hipotézisnek vagy inkább ismeretlennek tekinthető elemekből, kisebb részükben forrásadatokból a szerző arra következtet, hogy az új püspökség kialakítására azért került sor, hogy Péter István nádorának és sógorának, a Mátra vidéken letelepült Aba Sámuelnek a hatalmát és politikai befolyását korlátozza, területi határok közé szorítsa. Mivel – így az okfejtés – az egeri püspök nem értett egyet a joghatósága megcsonkításával, s nyilván uralkodója politikai céljával sem, ő lehetett az egyik személy, akit az uralkodó letett székéről. Péter alapítása ezt követően hosszú ideig nem nyert uralkodói támogatást, végül azért, mert a hercegség két tömbjének útvonalán feküdt, a királyi-hercegi viszályban kapott újfent kellő figyelmet. A sanda politikai szándékok effajta áttételes érzékeltetésének és következetes érvényesülésének feltételezése alighanem szintén jól megfér a modern kor gondolkodásával, a 11. századéval azonban aligha.

A somogyvári notícia elemzésénél az érvelés filológiai magyarázati módszerekre támaszkodik. Lényegbevágó állítása ugyanis az értekezésnek, hogy Szt. László eredetileg Somogyvárott volt eltemetve, sírja a bencés rend és a királyi hatalom összefonódását reprezentálta. Onnét – ha nem is az ellenálló szerzetesség megbüntetésének szándékával – Kálmán uralkodása idején került át Váradra, ahol már ekkor megkezdődött a kibontakozó kultusz uralkodói támogatása, ami gesztus kívánt lenni a László iránt elkötelezett elit számára (413-417. o.). A somogyvári sírnak tehát annak ellenére kulcsszerep jut a gondolatmenetben, hogy Solymosi László ezen kérdést bőven tárgyaló cikkének eredményét II. Paschalis pápa nevezetes bullájára vonatkozóan a disszerens maga is elfogadja, meglepő fordulattal mégsem tartja „elvetendőnek” a somogyvári sír állítását. A cél tehát annak bizonyítása, hogy Somogyvár eleve temetkező egyháznak épült, erre a notícia azilumjogra tett megjegyzéséből következtet. Eszerint a király szándéka az volt, hogy a templom átriumában mindenki, bármilyen szükségben „tam in vita, quam in morte” nyerjen menedéket, az oda menekülők „tam corporis, quam anime solamina” nyerjék el (DHA I,267). Annak valószínűsítésére, hogy itt az uralkodó saját maga is menedékre vágyott, idézi az érvelés az Oderisius-levélnek a hatalomgyakorlás során elkövetett bűnökre vonatkozó kitételét (Tóth Zoltán úgy ítélte meg, hogy ez esetleg Hartvik püspök hatalomkritikája lehetett). Csakhogy a gyakran használt fordulat – ez a párhuzamos szerkesztésből jól látszik – aligha a temetésre, sokkal inkább az utolsó kenetre látszik utalni. Két szempont azonban ezen túl is mérlegelendő: vajon elképzelhető-e, hogy királyi sírbolt helyett az uralkodó az átriumban – bárhogya is értelmezzük ezt – választott végső nyughelyet magának, s a köznéppel elvegyülve (*omnes*)? A Kálmán-kori kultusz tekintetében továbbra is mérvadónak tartom Gerics álláspontját, miszerint a korabeli források nyomokban sem támasztják alá László kapcsán a keresztény szenttisztelet megindulását. A filológiai érvelés hasonló sikertelenségre vezet, amikor Szerafin érseknek a Kálmán törvényei megfogalmazásában való közreműködését egy prológius-közhellyel kívánja bizonyítani (300. o.), vagy amikor a pannonthalmi oklevél „licuit mihi abbatias

statuere” általános érvényű megjegyzéséből arra következtet, hogy már legalább két – tehát Pannonhalma mellett Zobor is – apátság állt az országban (359. o.).

A módszertan lényeges eleme a hipotézisalkotás. Szt. László szerzetesi reformot támogató tevékenysége miatt kerül szóba az esztergom-szigeti monostor alapítástörténete. A monostor alapítását az értekezés a német monasztikus reformmal hozza kapcsolatba, jelentősége tehát az, hogy a német hatás csatornájaként lehet bemutatni. Erre alapul annak megállapítása, hogy a monostort valószínűleg Szt. László felesége, Adelheid alapította, amiből rövidesen tényállítás lesz az értekezésben, s a német reformhatás említésével kapcsolódik össze (388. o.). Valamivel később visszatér a feltételes mód (390. o.) s meglepő fordulattal végül az a kijelentés fogalmazódik meg, hogy a monostort Szt. László alapította felesége révén (391. o.). Fontos megjegyezni, hogy Györffy, Hervay, Romhányi egyaránt a Krónika 112. fejezete alapján feltételezik, hogy már Salamon és Géza herceg 1073-as találkozója a szigeti monostorban zajlott, a Szűz Máriának szentelt intézmény alapítását tehát ennél korábbi időre teszik. Hasonló hipotézis-lánc épül fel Álmos és Kálmán összetűzése kapcsán. Ennek alapja az a megfigyelés, hogy Kálmánt nem monostorba küldték (*tény*), hanem a királyi kápolnában – a királyi hatalom közelében – nevelték (*hipotézis*) --> László megözvegyülését követően szentelheték püspökké, egy időben Álmos horvát királlyá tételével (*hipotézis*) --> László élete végén IV. Henrik mellett foglalt állást (*tény*) --> ezzel a püspöki kar ellenállását válthatta ki (*hipotézis*) --> László halála után a püspöki kar a főpapi öntudat (Kálmán is közülük való) és a gregoriánus reform iránti elkötelezettség okán Kálmán mögött sorakozott föl, azt várták tőle, hogy visszatér László eredeti pápapárti irányához (*következtetés*; 402-404. o.). Ennek a gondolatmenetnek premisszája, hogy Kálmán is és a püspökök is rendíthetetlen hívei a gregorián politikának és reformnak. Ehhez képest Prágai Kozma szerint – ez a disszertáció egy másik helyén világosan kiderül – nős kanonokot szenteltek pappá és az ellenpápa hívét püspökké Esztergomban. A Szt. László döntése mögött rejlő okot persze nem ismerjük, de jó, ha valójában nem a szerzetesből lett pápák sora által kimunkált gregorianizmus iránt nem sok megértést tanúsító püspökök ösztönözték az uralkodót a nevezetes lépésre. Ezzel kapcsolatban tanulságos az Imre legenda egy megjegyzése, mely VII. Gergely pápát – szerzetesi nevén, tehát nem a hivatalos titulussal – Hildebrandként hozza szóba. Elterjedt nézet (Bollók János is így értelmezte), hogy ez a szerzetesi öntudat megnyilvánulása a szerzetesiró részéről. A nevek útján való lefokozás a vizsgált korszakban azonban nem éppen a lelki közösség kinyilvánításának az eszköze, sokkal inkább a nehezítés kifejezésének szabályos diplomatikai formulája volt (Fichtenau). Hasonló felépítésű az érvelés alább, Álmos megvakításával kapcsolatban. Ez utóbbiból, illetve abból, hogy a püspöki kar ezt nem helytelenítette, a dolgozatíró arra következtet, hogy a püspökök egy emberként álltak Kálmán mögött. Kérdés persze, hogy egyáltalán érdemben feltehető-e az, hogy a közvetlen érintettekén kívül a királyi tanács tagjaiként a püspökök vagy bárki más helytelenítették volna az ország függetlenségét súlyosan fenyegető, az országra alkalomadtán idegen hadat hozó trónkövetelővel való leszámolást? A dolog megokolására lengyel példát hoz az értekezés: „ismeretes, hogy a lengyel főpapok milyen súlyos szankciókat hoztak ...” A lapalji jegyzet egy szimbolikus gesztusra utal (Bagi Dániel szóbeli közlése nyomán), továbbá arra, hogy „Györffy György szerint ... a lengyel érsek ténylegesen kiközösítette az uralkodót.” Az utóbbi esetben tapasztalható óvatosság nem is indokolatlan: Györffy Gombostól hivatkozott helyén Anonymus Gallus szemelvényei olvashatók, s azokban egy szó sem esik az érsek által kimondott kiközösítésről. Két feltevésre ilyen módon a főszövegben megalapozatlan tényállítás épül. (Bízában opponenstársaim munkájában is, de terjedelmi okok miatt sem volt módom olyan hosszadalmas hipotézisláncokkal foglalkozni, mint a nyitrai társaskáptalan kialakulása, melyben az ismeretlenek száma messze meghaladja a biztos tényekét). Bármint lett légyen is, egy ilyesfajta eseménytörténeti rekonstrukció meglehetősen ingatag lábakon áll. Mindez felveti azt a kérdést: vajon hol is húzódnak a még éppen tudományosan értelmezhető következtetés határai? A hipotézisek ugyan egyenként megkockáztathatóak, de hogy láncolatuk elbíra-e a rájuk kirótt terhet, az már erősen vitatható (a szegedi klasszika-filológus professzor, Szádeczky-Kardoss Samu figyelmeztetése: AT 1975, 148).

Forráshiányos korszakok kutatásában **spekulatív eljárásmodok** alkalmazása bizonyos keretek között indokolható. Némi óvatossággal persze, de megkockáztathatjuk azt a megállapítást, hogy tulajdonképpen az értekezésben az ilyesfajta módszerek dominálnak: az analógia átveszi a forráselemzés szerepét, a számok, a nevek és a patrocíniumok felhasználása pedig régi hagyománya a 11. század kutatásának. A *Róma-imitáció* kapcsán már korábban szóba hoztam az egyháztartomány 1009-re feltételezett (tehát merőben hipotetikus) hetes tagolódásából levont következtetéseket. A számelméleti megfontolás már a 11. század végétől megjelenik az események utólagos értékelésében: az István Nagy Legendájában rögzült hagyomány ugyanis 10 egyházmegye létrejöttét kötötte a 11. század elejének egyházszervezési időszakához, Gellért Nagyobb Legendája pedig azt a törekvést tulajdonítja Istvánnak, hogy 12 püspökséget akart alapítani – nyilván utalva az apostoloknak vagy a Szentlélek adományainak számára (utóbbival kapcsolatban félreértés eredménye az értekezésben az a megállapítás, hogy a Gellért-legenda szerint 12 püspökség jött létre István uralkodása idején, 112. o.). A 10-es számra alapozva már Pauler és Gerics munkáiban megjelent a szuverenitási érvelés, azaz annak feltételezése, hogy az egyházmegyék számának meghatározásakor a Pseudo-Isidori kánongyűjtemény *certa provinciára* utaló definícióját tartották szem előtt. Bár a dolgozatíró nem ritkán hivatkozik (gyakran konkrét kánon megjelölése nélkül) az egyházjog előírásaira (pl. igen messze ható következményekkel az érseki tartományhoz szükséges négy püspökség meglétére vonatkozóan), ebben az esetben Kristó életszerűtlenségi érvére és egy fiatal kutató, Mikó Gábor filológiai vizsgálataira hivatkozva elutasítja az elképzelést. Helyette a hetes szám valószínűsítésére hoz fel – félő: igen alkalmi – példákat, s a szuverenitási érvet áterrheli a hetesség koncepciójára. Valóban nem teljesen világos, használták-e István korában a Pseudo-Isidorust. Az egyházmegyék tízes számát azonban István Nagyobb Legendája említi először, s ennek széles körben elfogadott 1083 körüli keletkezésének idején szövegszerűen bizonyítható a nevezetes kánongyűjtemény forrásként való felhasználása. Eszerint ha talán István korában nem is, de I. Géza idején fontos lehetett az államszuverenitás jogi érvekkel és konkrét hivatkozásokkal való védelmezése. A szuverenitási érv alkalmazása némi önellentmondást is szül, ha elfogadjuk, hogy István és a német uralkodó között 1009-ben harmonikus volt az együttműködés, amint a dolgozat is állítja, ki ellen is kellett valójában védelmezni a pápaság bevonásával és a teljesség hetes számával a magyar függetlenséget?

Az értekezés szerint Szt. Márton kiválasztása az első monostor védőszentjének szintén a független királyság megalapításának programját hirdette (365. o.). Az első püspökségek patrocíniumait a kronológiai besorolás, a *sanctoralék* szentfelsorolásait a térítők eredetének meghatározása érdekében régóta hasznosítja a magyar történetkutatás. Különös kombinációja a számelméleti és patrocíniumi érvelésnek az 1009-re feltételezett püspökségek védőszentjeinek juttatott határozott szereposztás a Róma-imitációban: Szt. Péter a világ püspöke, Szt. Pál a népek apostola, a Laterán Róma püspökének széktemploma. Bele sem merek gondolni, hogy mi következne ebből a gondolatmenetből Pécs – Kalocsa – Eger viszonylatában (eltekintve ezúttal attól, hogy a három egyházmegye egyidejű megalakulása maga is hipotézis). Hogy megengedhető-e továbbá a pécsi plébániatemplom Szt. Benedek-patrocíniumából a bencések egykori pécsi jelenlétére (365. o.), vagy Tihany Szt. Ányos-patrocíniumából a francia kapcsolatra következtetni (380. o.), még akkor sem hiszem, ha az elméleti megalapozást bizonyos korlátok között netán elfogadom: „a patrocínium kiválasztása mögött eszmetörténeti ... orientációk rejtőzködnek” (361. o.). Úgy hiszem, a módszer alkalmazásának ésszerű korlátait messze túllépi a szerző akkor, amikor Dömös és Meszes Szt. Margit patrocíniumából a sötét erő (= Kálmán) elleni küzdelem üzenetét olvassa ki (233. o.).

Ugyanilyen kételyeket vet fel a nevek felhasználása. Beneta püspök kikövetkeztetett Benedek nevéből is aligha következik szükségszerűen, hogy korábban bencés szerzetes lett volna (283. o.), de kifejezetten az ésszerűség kereteit feszegeti Nehemiás érsek nevének és a rá váró feladatoknak ószövetségi elődje alapján való összefüggésbe hozása (291. o.). Salamon iránti gesztusértéket tulajdonít az értekezés annak, hogy Géza herceg idősebbik fiát Szt. Kálmán nevére kereszteltette, akinek kultuszát Salamon ausztriai tartózkodása idején Melkben ismerhette meg (400. o.). Igen élénk

képzeloerő szükségeltetik ahhoz, hogy ebből a kétszeres feltevésből (Melk, gesztus) arra következtessünk, hogy Gézát furdalta a lelkiismeret a Salamontól elvett uralom miatt s Kálmánt ezen személyes megfontolás alapján „engesztelő áldozatul” küldte egyházi pályára. Vagy pl. pusztán a Szvatopluk-név előfordulására alapozva valóban hihetően állítható, hogy Lengyelországban ismert volt a morva térítés hagyománya? (24. o.).

Azt már a Róma-imitáció esetében is láttuk, hogy a számokéhoz, nevekéhez és patrocíniumokéhoz mérhető jelentőséget nyernek a disszertációban a szimbolikus gesztusok. Az még csak hihető, hogy az Aradon lemészárolt urak vagyonát azért a székesegyházak között osztotta szét II. Béla, mert az apjával szembenálló püspököket kívánta magának megnyerni (434. o.). Az azonban már merő spekuláció, hogy az egykori ellenfelek bozói alapításának megerősítése politikai demonstráció lett volna a vak és szenvedélybeteg király részéről (435. o.). Amíg a számok, nevek, patrocíniumok és gesztusok értelmezési módszereit elméleti szinten és tételesen nem dolgozza ki a magyar történettudomány, a fentiekhez hasonló következtetési eljárások számos megalapozatlan tézist vihetnek be a tudományos ismeretek rendszerébe. Különösen akkor, ha arra is találunk az értekezésben példát, hogy a szerző maga is helytelenít effajta spekulatív gondolatmeneteket. Amikor pl. az analógiára alapozott eljárás a vitapartneret erősítené (98. o.), annak alkalmazhatósága ellen érvel, azaz hitelteleníteni igyekszik az érvelést. Más helyütt Boba Imre elképzelését azzal utasítja el, hogy a tárgyalt jelenségek „nem hozhatók közvetlen összefüggésbe”, „forrásokkal nem támaszthatók alá” (101. o.). S végeredményben ide vonható a Pseudo-Isidorusra alapozott elképzelés kritikája is.

Vannak olyan alapvető elemek az értekezésben, melyek a korábbi kutatásból származnak, kritikátlan felhasználásuk azonban nincs előnyére a gondolatmenetnek. Ilyennek látom mindenek előtt azt a Szücs Jenőtől is hangoztatott tézist, miszerint a magyar egyház a 11-12. században erősen királyi magánegyházi jellegű volt. A gondolat át- meg átszövi az értekezés szövegét, olyan eset is van, amikor következtelen a jelentéshasználata: a birodalmi egyházi rendszerrel szembeállítva (98. o.), a püspökségi szervezetre vonatkoztatva (107. o., majd többértelműen: 115. o.), a királyi egyházfőiség összefüggésében (122. o.), az érsekek szerepének kialakulatlansága kapcsán (154. o.), a királyi jövedelmekből származó működési költségekre vonatkozóan (176. o.) más értelmet hordoz, mint a székesfehérvári prépostságra vonatkozólag (115. o.), vagy általában a magánegyházi rendszerre alkalmazva (251. o.). Az *Eigenkirchenwesen* fogalmának királyi egyházfőiségre kiterjesztett használatát Szüccsel Jenő értelmezésével szemben Gerics József jó okkal vitatta: „Fogalmilag és módszertanilag sem helyes ... a magánegyháziságot Szent István egyház- és püspökség szervezésének alapelvevé vagy mintájává nyilvánítani.” (62. o.). 11. századi magyar uralkodók országuk egyházával nem mint földesurak, hanem mint államfők voltak kapcsolatban, Gerics ezen megállapítása mellett annak alapos érvelésre épített kritikája nélkül aligha lehet szó nélkül elmenni, s a magánegyháziság koncepciójára így gondolatmeneteket építeni. Más fogalmak is némileg tisztázatlanok: a koronázás körül lezajlott vita az esztergomi és a kalocsai érsekek között bizonytalannal nem tekinthető a szó szoros értelmében joghatósági vitának, hisz a koronázás politikai előjog (privilegium, valójában ezen nyugszik a primácia, 182. o.). Nem teljesen világos, mi is a különbség nagyobb prépostság és társaskáptalan között (227. o.), mit értsünk a két *ordón* (273. o.), ordinációs hatalmon és az ordináció jogán (132. o.), történeti balladán és hagiográfikus költeményen (323. o.), az egységes egyháztartomány megbontásán (153-154. o.)?

A stílus, miként mondtam, lendületes, a fogalom- és szóhasználat azonban nagy időnként kívánnivalót maga után. Már a bazilita szó használata is helytelen általában a görög szerzetességre kiterjesztve, a klarissza mintájára képzett bazilissa (jelentése ti. királyné; 327. o.) használatától jelentése miatt bizonytalannal ajánlatos óvakodni. A hierarchikusnak nem a korporatív (= rendi, testületi) az ellentétpárja, hanem a kollektív vagy kollegiális (114. o.). Az *ordinalia* helyesen ordália (225., 226. o.), a helyiség valójában helység (197., 242. o., 447. o.: bibliográfiai leírásban), a főhatóság főnnhatóság (137. o.), a szerzetesi eskü inkább fogadalom (339. o.), a hercegné igazából hercegnő

(349. o.), a *septemtriora* tkp. *septichora* (63. o.), a metropolita tkp. metropolis (120., 132., 160., 184. o.; a 132. o.: az érsek lesz metropolis), Rathers voltaképpen Ratherius (92. o.), Valentinus inkább talán Valens vagy Valentinianus (132. o.), az onugorok pedig inkább onogurok (101. o.). De meggondolandó a monostor – kolostor – rendház (pl. 388. o.), konvent (monostor értelemben, 339. o.), monasztikus egyházszervezet, térítés (pasztoráció értelemben, 295. o.), arisztokrácia (385. o.) körülhatárolatlan használatát kerülni. Olyan kifejezések, mint tűzszünet (367. o.), a szótárainkban ismeretlen fabulisztikus (91., 342. o.), „szerzett bűneit enyhíteni (= elkövetett bűneit engesztelni, 71. o.), „visszhang nélkül elutasította” (104. o.), államhatalmat megjelenítő remete (383. o.) károsak az összbenyomásra nézve. (Az értekezés publikálását megelőzően a helyesírás egységesítését [pl. a pápaság stb. nem nagybetűvel írandó], a számos zavaró helyesírási hiba és anakolutikus mondat kiküszöbölését javaslom).

Nem szerencsés a szakirodalomban vitatott hipotéziseknek tényállításként való kezelése: Péter iránti kegyelet (66. o.), Aba uralma alatt az egyház hatalmának csökkentésére törekedett (78. o.), István ellen merényletet szervező Vazul (209. o.), Veszprém kezdetben Salzburg suffraganea volt (258. o.), a vásár szombatra helyezése a zsidó kereskedők ellen irányult (292. o.), Szt. Gellértről „tudjuk”, hogy 1023-tól Bakonybélben remetéskedett (374. o.), provokálta a pogányokat (381. o.), Hartvik győri püspöksége (310. o.), Hartvik a kalocsai érsekség másodlagossága mellett érvelt, trónküzdelem 1095-1096-ban Kálmán és Álmos között (402. o.), a királyi kápolnában működő iskola (298. o.). Némileg félreérthető, hogy az értekezés két alkalommal is egyetlen korunkra maradt István-kori püspökséget alapító oklevélnek állítja be a pécsi püspökség alapítólevelét (27., 68. o.). Komoly hiba viszont nem tenni különbséget a német uralkodói és császári hatalom között (II. Henrik esetében a kettőt közel másfél évtized választotta el egymástól; 36., 40., 46. o.), vagy Gyuláról István sógoraként nyilatkozni (105. o.), Mór püspökről feltenni, hogy András remetét is személyesen ismerte (339. o.).

Az érvelő apparátus általában pontos és híven betölti rendeltetését, soknak tűnik azonban a magyar nyelvű ismeretterjesztő művekre történő hivatkozás (pl. az „Így élt ...” sorozat), s a hivatkozási technika sem mindig következetes (pl. az akadémiai szintézis „tízkötetes”-ként való emlegetése).

Bár a fentebb elmondott okokból a felvázolt tabló egészében engem nem tudott meggyőzni, a részleteket illetően egy nagy és elemeiben koherens rekonstrukciós kísérletnek látom az értekezést, melynek igen komoly erényei és részeredményei vannak. Felhívja mindenekelőtt a figyelmet arra, hogy – miképpen a pannonthalmi templomról a stornói elemeket – el kell távolítani a 11-12. századi egyházigazgatásról is az évszázadok során ráakódott fogalmi üledéket. Enélkül eredményes rekonstrukció a továbbiakban aligha képzelhető el. Nagyra értékelendő küzdelmet folytat a tudományos vita szintjén az utódállamok történettudományának megalapozatlan állításaival. Korrigálja a magyar történetkutatás által elkövetett olyan hibákat, melyek a szlovák történetírást nem egy kérdésben tévútra vezették. Fontos és lényegyet érintő mondanivalója a munkának a szuverenitási érvelés s a korai magyar egyházszervezetnek a környező országokéhoz viszonyított szilárdabb szerkezete. De mindenek előtt a problémaérzékenységet és a részmegfigyelésekben való gazdagságot kell kiemelnem. Számos olyan jelenségre és összefüggésre világít rá Koszta László, melyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét. Hézagmentességre törekvő megoldási kísérletei tiszteletreméltóak, s – amint azt már a szerzőtől megszoktuk – kiterjedt nemzetközi összehasonlító anyagon nyugszanak. Ennek az anyagnak az összegyűjtése széles körű szakirodalmi tájékozottságon, szenvedélyes kutatómunkán, szorgalmon és kitartáson alapszik. A dolgozat nem pusztán történeti kérdéseket boncolgat, de olyan tudományelméleti és metodológiai problémákra is ráirányítja a figyelmet, melyek mellett a magyar tudományosság a továbbiakban nem mehet el szó nélkül. A teljesítményt nagyra értékelem, méltónak arra,

hogy ennek alapján az akadémiai doktori címet a bizottság odaítélje a pályázónak, a mű elfogadását természetesen őszintén javaslom.

Budapest, 2013. április 30.

Szovák Kornél
DSz